

Кравчук Богдан Васильович,
здобувач вищої освіти третього
освітньо-кваліфікаційного рівня
спеціальності 032 «Історія та археологія»
кафедри історії, археології та методики викладання
факультету психології, історії та соціології
Херсонського державного університету
orcid.org/0000-0002-1052-7223
Researcher ID: KGQ-2464-2024
kravchukbogdan4996@gmail.com

МЕМУАРНА СПАДЩИНА ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД НАДДНІПРЯНЩИНИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН

У роботі досліджено мемуарну спадщину пізньопротестантських громад Наддніпрянщини середини ХІХ – початку ХХ ст. Визначено, що мемуари є важливою частиною джерельної бази з історії будь-якого релігійного руху. Мета статті – дослідити мемуарну спадщину пізньопротестантських громад Наддніпрянщини середини ХІХ – початку ХХ ст. У межах дослідження використано біографічний метод для створення портрета авторів мемуарів, психологічний метод для пошуку внутрішніх мотивів і самокритики, тоді як історико-порівняльний метод – для аналізу спільного й відмінного в текстах.

Установлено, що в контексті вивчення мемуарної спадщини варто визначити певний перелік наукових проблем, який можна дослідити на їх основі: причини появи такого жанру в протестантському середовищі, персональні внутрішні мотиви авторів описати власне минуле, способи викладу пережитого, цільова аудиторія текстів, самоаналіз та самокритика, кількісні та якісні показники. Доведено, що авторами мемуарної спадщини були представники різних соціальних груп та рівнів духовної ієрархії протестантських спільнот: значна частина – це мемуари не стільки лідерів пізньопротестантських громад, скільки пересічних членів, які займали активну життєву і релігійну позицію.

Установлено, що сьогодні дослідникам доступні різні види мемуарної спадщини пізньопротестантських громад Наддніпрянщини середини ХІХ – першої половини ХХ ст.: автобіографії, особисті свідчення у вигляді листувань чи публікацій, письмові спогади та перекази, історичні нариси тощо. Визначено, що лідерами та членами спільнот залишено до десяти одиниць мемуарного жанру, які є важливими джерелами з історії пізньопротестантських громад Наддніпрянщини.

Виявлено, що мемуарна спадщина пізньопротестантських громад є унікальним історичним надбанням минулого, які містять важливий фактологічний, теологічний, біографічний і хронологічний матеріал. Визначено, що ця інформація є вкрай важливою для розуміння контексту історії протестантського руху.

Ключові слова: пізньопротестантська громада, баптизм, мемуари, автобіографія, листування, історичні нариси.

Kravchuk Bohdan,
Postgraduate Student of the Third Level of Higher Education
Speciality 032 “History and Archeology” at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods,
Faculty of Psychology, History and Sociology
Kherson State University
orcid.org/0000-0002-1052-7223
Researcher ID: KGQ-2464-2024
kravchukbogdan4996@gmail.com

MEMOIR HERITAGE OF LATE PROTESTANT COMMUNITIES OF THE NADDNIPRIANS IN THE MID-19TH – EARLY 20TH CENTURY AS A CULTURAL AND HISTORICAL PHENOMENON

The paper examines the memoir heritage of the late Protestant communities of the Naddniprians in the mid-nineteenth and early twentieth centuries. It is determined that memoirs are an important part of the source base for the history of any religious movement. The purpose of the article is to study the memoir heritage of the late Protestant communities of the Naddniprians in the mid-19th and early 20th centuries. The study used the biographical method to create a portrait of the authors of the memoirs, the psychological method to search for their inner motives and self-criticism, while the historical and comparative method was used to analyse the similarities and differences in the texts.

It is established that in the context of studying the memoir heritage, a certain list of scientific problems should be identified that can be studied on their basis: the reasons for the emergence of this genre in the Protestant environment, the authors' personal internal motives to describe their own past, the ways of presenting their experiences, the target audience of texts, self-analysis and self-criticism, quantitative and qualitative indicators. It is proved that the authors of the memoir heritage were representatives of different social groups and levels of the spiritual hierarchy of Protestant communities: a significant part of them are memoirs not so much of the leaders of late Protestant communities as of ordinary members who took an active life and religious position.

It has been established that today researchers have access to various types of memoir heritage of the Late Protestant communities of the Naddniprians of the mid-nineteenth – first half of the twentieth century: autobiographies, personal testimonies in the form of correspondence or publications, written memoirs and narratives, historical essays, etc. It has been determined that the leaders and members of the communities left up to ten units of the memoir genre, which are important sources on the history – the late Protestant communities of the Naddniprians.

It is revealed that the memoir heritage of the late Protestant communities is a unique historical heritage of the past, containing important factual, theological, biographical and chronological material. It is determined that this information is extremely important for understanding the context of the history of the Protestant movement.

Key words: late Protestant community, Baptism, memoirs, autobiography, correspondence, historical essays.

Вступ. Мемуари – це унікальне історичне джерело особового походження. Кожне речення, кожна сторінка мемуарів просякнуті подіями, очевидцем, свідком або учасником яких був їх автор. Тому вивчення цього пласту історичних джерел – невід’ємна частина історичного дослідження. Джерельна база історії релігійних рухів переповнена персоналіями, які зазвичай залишають по собі значну мемуарну спадщину.

До нашого часу збереглися декілька унікальних мемуарів представників пізньопротестантських громад Наддніпрянщини середини XIX – першої половини XX ст. Ці твори – важливі історичні джерела, які презентують дослідникам внутрішній світ оповідача, персональні акценти на явища та події, вміння концентрувати увагу на зовнішніх і внутрішніх характеристиках особистостей, географічних локаціях, емоційному стані, що супроводжували його в минулому. Незважаючи на глибоку суб’єктивність та релігійну заангажованість такого виду джерела, його цінність важко переоцінити.

Мета статті – дослідити мемуарну спадщину представників пізньопротестантських

громад Наддніпрянщини середини XIX – початку XX ст. як культурно-історичного феномену.

Аналізуючи історіографію мемуарної спадщини пізньопротестантських громад Наддніпрянщини, найперше варто зазначити про внесок у збереження та аналіз мемуарів релігієзнавця В. Бонч-Бруєвича. Йому вдалося віднайти та видати друком понад десять автобіографій, спогадів та нарисів, авторами яких були представники різних антиправославних рухів у межах усієї Російської імперії. Окрім виданих збірників матеріалів, дослідник вдається до їх аналізу та критики, перевіряючи на достовірність зазначених у них фактах.

Безумовно, мемуари стали важливим джерелом вивчення протестантської психології та богослов’я для православного духовенства. Зокрема, відомий протоієрей, професор Московської духовної академії, місіонер Д. Боголюбов звертав увагу на автобіографічні твори лідерів пізньопротестантського руху Наддніпрянщини. Він намагався зрозуміти причини та процес духовної еволюції протестантів. Зокрема, досліджував автобіографії С. Чижова

(Боголюбов, 1909) та Т. Зайця (Боголюбов, 1945–1946), даючи їм власну аналітичну оцінку. У сучасній науковій традиції відсутні праці, присвячені проблематиці мемуарної спадщини пізньопротестантських громад. Є декілька праць, спрямованих на вивчення автобіографічних творів релігійних діячів різних історичних епох. Зокрема, Г. Шевців вивчала автобіографічні твори епохи Середньовіччя (Шевців, 2025).

Написання біографічних та автобіографічних творів – один з елементів християнської релігійної культури. Деякі тексти Святого Письма християнські конфесії розцінюють як своєрідну біографічну та мемуарну творчість. У середньовічній літературній традиції з'являються патерики – біографічні збірники «житій святих», просякнуті прославленням їх подвигів та аскетизму, чудес і знамен. Вони мали значний вплив як на християнську літературу, так і на читачів – представників різних конфесій. Проте мемуари залишалися в меншості, бо згідно з релігійних традицій могли видаватися способом самовихваляння та ознакою самозакоханості.

Створення протестантської мемуарної спадщини можна вважати своєрідним продовженням християнської традиції оповідати про власне релігійне життя як приклад для наслідування. При цьому це був не стільки пошук неперевершених ідеалів чи неповторних взірців, скільки спосіб зобразити постать пізнього протестанта звичайною людиною, подібною до інших. Лише в крайніх випадках у біографіях можна натрапити на випадки надприродних проявів у виконанні пізніх протестантів. Така позиція давала змогу будь-кому рівнятися на подібний собі портрет представника пізньопротестантського руху – брата чи сестри по вірі.

Важливою причиною появи мемуарної творчості була її подвижницька функція. Значущим компонентом подвижницької літератури була розповідь про героїчні вчинки діячів пізнього протестантизму, проявлену ними мужність у доволі складних умовах переслідувань, самовідданість та самопожертву за релігійні переконання. Яскравим свідченням цього є висловлювання Ф. Дунаєнка – члена пізньопротестантської громади одного з поселень на межі Херсонської та Київської губерній, автора автобіографії під назвою «Вірний до кінця».

Він на початку своїх мемуарів звертається до читачів з таким словами: «Дорогі друзі, чи ви бажаєте знати про змагання на ниві Христовій? У мене вони були, а тому від серця я вам про них розповім» (Дунаєнко, 1971, с. 9). У російськомовному оригіналі слово «змагання» звучить як «подвиг», що піднімає змістове навантаження текстів та особистість автора на значно вищий щабель у середовищі його одновірців.

Подвижницька література має два боки медалі. Один – розповісти про власний героїзм та стійкість у вірі. Інший – донести до широкої аудиторії інформацію про системні методи переслідувань та різносторонні способи гоніння представників пізньопротестантських спільнот з боку державної влади та православного духовенства. Зокрема, це стало причиною для автобіографічної оповіді пізнього протестанта із с. Плоске Остерського повіту Чернігівської губернії Й. Семеренка. Вони збережені у двох варіантах: в особистому листуванні та занотованій розповіді. За свої релігійні переконання йому довелося пережити багато випробувань, через які він був змушений разом із родиною терміново емігрувати за кордон у м. Тульча, що в Румунії. Тут його детальну усну розповідь занотував один із лідерів баптизму в Російській імперії В. Павлов (Бонч-Бруєвич, 1902, с. 58–64).

Деякі протестанти воліли менше згадувати про пережиті переслідування у своїх текстах. Страх від можливих наслідків публікації такої інформації був великий. При цьому в джерелах ми простежуємо таку тенденцію: значна частина мемуарів написана на прохання сторонніх осіб. Зазвичай, ними були представники інтелігенції Російської імперії, які чудово усвідомлювали важливість збору та збереження такої інформації. Окрім того, що вони відверто симпатизували переслідуванню пізнім протестантами, їм важливо було досліджувати історію цього руху. До такої інтелігенції можна зарахувати послідовників Л. Толстого, які з використанням демонстрацій, маніфестів та звернень боролися за права релігійних спільнот. Серед них І. Трегубов, П. Бірюков, В. Чертков, які за свої переконання також зазнали гоніння. Їм вдавалося друкувати в емігрантських журналах автобіографічні листи членів протестантських спільнот. Для них було важливо, щоб лідери громад у деталях описували види та методи

переслідувань, щоб розповісти міжнародній спільноті про релігійні утиски в Російській імперії.

Наприклад, в одному зі своїх автобіографічних листів протестант із с. Кишенець Уманського повіту Київської губернії С. Чижов пише до адресата: «Ви просите мене повідомити вам про незгадані мною в попередньому листі перешкоди, які мені довелося і доводиться переносити від священників та влади. Не хотілось би і згадувати про те зло, яке нам зробило наше оточення. Але оскільки ви цікавитеся знати більше про нашу біду – напишу на ваше прохання...» (Матеріали..., 1908, с. 57). Саме в цей момент автор перебував на засланні, тому мав цілком природне бажання замовчувати деякі деталі.

Мемуари протестанта із с. Скибенці Сквирського повіту Київської губернії Т. Зайця також були написані на прохання послідовників Л. Толстого: «Ви, дорогий брате, вимагаєте деталей із минулого і теперішнього життя. То ось Вам...» (Матеріали..., 1910, с. 20). До речі, автобіографія написана українською мовою, яку В. Бонч-Бруевич подає в російській транслітерації. До того ж її окремо перевидано в російськомовному перекладі для зручності читачів, які не знайомі з «малоросійською» мовою (Записки Т. Зайця, 1913).

Не менш важливою причиною написання автобіографій є бажання розповісти не скільки про особисте життя, стільки про персональний духовний шлях навернення з православ'я до пізнього протестантизму, еволюцію релігійних переживань, етапи богошукань тощо. І вже в контексті цієї оповіді автори додавали декілька штрихів із власного життєпису. Яскравим прикладом такої розповіді є листи вже згаданого Т. Зайця, на основі яких можна скласти своєрідний духовний-релігійний процес трансформації православного селянина в лідера протестантського руху. Особливою окрасою такої розповіді є збережена частина діалогів з православним духовенством, на основі яких можна відтворити аргументацію протестанта.

Одними з найбільш послідовних у хронологічному та тематичному викладі є мемуари пресвітера баптистської громади с. Косяківка Таращанського повіту Київської губернії, волосного писаря І. Лясоцького. Він є одним із перших новонавернених пізніх протестантів

на Київщині. Власні мемуари він починає такими словами: «Історія мого навернення і життя така...» (Бонч-Бруевич, 1902, с. 1). Для нього було вкрай важливо написати насамперед історію свого навернення, а вже у вигляді історичного фону – історію життя. Мемуарна спадщина І. Лясоцького є чи не найкраще збереженою та складається з різних листів, історичних нарисів, спогадів тощо.

На сторінках пізньопротестантської періодики можна віднайти багато мемуарних джерел у вигляді листів до редакцій, у яких автори описують власне життя та історію. Зрозуміло, що частина з них була підписниками таких періодичних видань, тому усвідомлювали, що їх автобіографія може стати надбанням громадськості. Такі мемуари важливі тим, що їх авторами були пересічні члени пізньопротестантських громад, які не залишили по собі іншого літературного спадку. Наприклад, уродженець с. Швирневе (Свірневе) Ананьївського повіту Херсонської губернії А. Романенко починає свій лист до редакції «Баптист» так: «Я бажаю описати мій рід і хід мого життя» (Баптист, 1907, с. 21). У ньому він оповідає про власну духовну боротьбу з православним духовенством, еміграцію до Румунії та проповідницький шлях із зазначенням кількості хрещених ним осіб.

Ще однією групою мемуарів є праці, написані з метою розповісти як про своє навернення, так і про свій духовний доробок, релігійні здобутки, кар'єрні досягнення та проповідницьку діяльність. Один із найвідоміших благовісників і проповідників Руського баптистського союзу, пресвітер громади с. Астраханка Мелітопольського повіту Таврійської губернії Ф. Баліхін в автобіографії розповідає про духовно-релігійний шлях. Автор фіксує інформацію про кількість хрещених ним осіб, рукопокладених пресвітерів, дияконів і проповідників, кількість відвіданих губерній Російської імперії та європейських держав, перелік міжнародних конференцій, на яких він бував, і свою роль у їх проведенні. Пресвітер детально розповідає і про проповідницьку діяльність: «Із дня оголошення свободи віросповідання, з дозволу начальства і з благословення Господа були проведені в містах губернських і повітових понад 40 публічних релігійних богослужінь баптистів у театральних і громадських міських залах» (Баліхін,

1908, с. 6). Мемуарна спадщина Ф. Баліхіна дуже велика. Значна частина його творів була надрукована в протестантській періодиці, членом редколегій яких він був.

Один із перших пізніх протестантів Херсонської губернії, сусід і учень першого євангеліста І. Онищенко, керівник громади в с. Основа Одеського повіту М. Ратушний залишив мемуари у вигляді історичного нарису Основської громади. Він акцентує на переслідуваннях протестантів, описуючи кількість арештованих, розміри штрафів, методи знущань над ними з боку урядовців та духовенства: «Це тільки я описав в одному селі Основі, Одеського повіту, а в других повітах ще гірше знущалися над нашими баптистами, але тільки через неграмотність, не можуть описати всіх страждань та мук арештними домами» (Бонч-Бруєвич, 1902, с. 56). Історичні довідки про зародження пізнього протестантизму в межах конкретної адміністративної одиниці або про минуле певної пізньопротестантської громади – популярне явище в їх мемуаристиці. Зазвичай подібні спогади писали керівники громад з географічними, іменними та хронологічними деталями.

У мемуарах можна простежити як автори у відкритій чи завуальованій формі намагаються донести власні прагнення, особисту мотивацію, приховані бажання, спонукання до дій читацького загалу. Значна частина таких праць має глибокі релігійні смисли проповідницького характеру. Ф. Дунаєнко, підсумовуючи свою розповідь, намагається донести читачам переваги особистого богошукування та євангельської віри як такої, що має практичне духовно-релігійне застосування (Дунаєнко, 1971, с. 77–78).

Розповідь про свої поневіряння – це був своєрідний спосіб збалансувати власний морально-психологічний стан. Саме глибокі емоційні потрясіння та крайня необхідність врівноважити власні думки та почуття часто мотивували пізніх протестантів до написання мемуарів. С. Чижов, перебуваючи на засланні в межах сучасної Польщі, наприкінці одного зі своїх автобіографічних листів зазначає: «Пишу друзям листи і тим зміцнюю свої здібності, почуття, думки і волю. Часом жалкую і сумую за милими друзями і свободою, яку дарувала нам природа» (Матеріали..., 1908, с. 56).

Водночас мотивом написання автобіографії могла стати цілком практична необхідність.

Уже згаданий протестант із Чернігівщини Й. Семеренко перший варіант автобіографії описує в листі до одновірців із м. Одеси, благаючи їх про матеріальну допомогу та сприяння в перетині державного кордону Російської імперії та королівства Румунія (Бонч-Бруєвич, 1902, с. 64–67). Переслідування на батьківщині змусили його до такого кроку. Це мотивувало автора детально описати всі страждання та гоніння від місцевої влади, які його родина перенесла за свої релігійні переконання. І вже в Румунії його оповідь була занотована вдруге В. Павловим, про що зазначено вище.

Косяківського пресвітера І. Лясоцького мотивували до написання мемуарів тексти Святого Письма про хресні страждання Ісуса Христа: «Якщо Сам Владика неба і землі, Господь наш Ісус Христос, єдиний безгрішний, не міг оминати такого скорботного шляху... то що говорити про себе» (Баптист, 1908, с. 22). Автор зазначає як для себе, так і для читача, що християнський шлях – це тернистий шлях страждань, скорботи і небезпек. Тому закликає себе та інших запасатись терпінням і твердістю духа. Саме для духовно-психологічної підготовки членів пізньопротестантських спільнот до можливих поневірянь та переслідувань від влади й церкви було вкрай важливо відшукувати аналогії в біблійних текстах. Месіанська постать Христа Спасителя підходила для цієї справи як ніяка інша.

У деяких джерелах можна локалізувати місце написання текстів мемуарів. Звичайно, що конкретна географічна прив'язка для нас не настільки важлива, як важливі причини й обставини перебування автора на цій локації. Варто сказати, що деякі мемуаристи писали свої тексти перебуваючи на засланні або в еміграції, тобто далеко від батьківщини та регіону своєї діяльності. Перебування в таких складних обставинах спонукало переосмислити власний шлях, укотре переконати себе в правильності обраного напрямку, визначити позитивні та негативні моменти. Як згадано вище, С. Чижов пише власні мемуари (Матеріали..., 1908, с. 68), перебуваючи в засланні на крайньому заході Російської імперії в м. Блашки Каліської губернії (сучасна Польща). Пресвітер І. Лясоцький писав власні спогади, перебуваючи на висилці в м. Джебраїл (Бонч-Бруєвич, 1902, с. 1, 17–21), що розташовувалося на кордоні Російської

імперії та Персії (сучасний Азербайджан). Ф. Дунаєнко пише свої спогади перебуваючи в еміграції в Канаді (Дунаєнко, 1971, с. 72–74).

Автори мемуарів за рідкісним винятком вдаються до самокритики. Звичайно, піддавався критиці православний етап особистого життя, але після навернення до протестантизму мемуари майже позбавлені будь-якого самоаналізу. Кожен крок, кожна дія, особливо в межах переслідувань вважалися правильними і не піддавалися сумніву. При цьому з текстів можна дізнатися багато інформації про видатних діячів пізньопротестантського руху Наддніпрянщини, керівників окремих громад, особисті зустрічі з ними авторів мемуарів, описи зовнішніх характеристик, особливості проведення ними богослужінь, способи протидії переслідуванням, обставини перебування на засланні тощо. Мемуарна спадщина охоплює якщо не всі аспекти життя спільнот, то значну їх частину.

Висновок. Мемуарна спадщина пізньопротестантських громад Наддніпрянщини

середини XIX – початку XX ст. є унікальним джерелом з історії цього руху. Автобіографії, листування, нариси, спогади – це культурно-історичне надбання українського народу, необхідне для розуміння його релігійно-філософського контексту, способу мислення, особистої духовної трансформації, еволюції поведінкових та побутових характеристик, системи взаємовідносин з антагоністами й симпатиками, духовенством та урядовими структурами, іншими релігійними рухами тощо.

Мемуари дають змогу досліднику подивитися на обставини зародження та становлення пізньопротестантського руху крізь призму особистих поглядів його представників: головних лідерів протестантизму, керівників окремих громад, їх рядових членів. Кожне слово текстів – це свідчення очевидців, які зі зрозумілих причин суб'єктивно, заангажовано, але при цьому детально й послідовно описують минуле пізнього протестантизму Наддніпрянщини середини XIX – початку XX ст.

Список використаних джерел:

- Балихин, Ф. (1908). Краткая автобиография пресвитера-проповедника евангельских христиан – баптистов Федера Прохоровича Балихина. Ростов на Дону, 8 с.
- Баптист. №2. Февраль, 1908. С. 22 «Из записок ссыльного»
- Баптист. №5. Ноябрь, 1907. С. 21 «Письмо А.И. Романенко»
- Боголюбов, Д. (1945–1946). Любопытный сектантский тип (по автобиографии Т.А.Зайца). *Богословский вестник* № 1 (н. с. 13). С. 195–200.
- Боголюбов, Д. (1909). Религиозно-общественные течения в современной русской жизни и наша православно-христианская миссия: (Ряд критико-апологетических статей). СПб, 358, [1] с.
- Бонч-Бруевич, В. (1902). Преследование баптистов евангелической секты. Christchurch, 84 с.
- Дунаєнко, Ф. (1971). Вірний до кінця. З російської мови переклав М. Подворняк. Вінніпег – Чикаго: Накладом Християнського Видавництва «Дорога Правди», 80 с.
- Записки Тимофея Заяца [Пер. с укр. и ред. А. Чертковой и Н. Гусева. Предисл. А. Чертковой] *Голос минувшего* №8–12. 1913. № 8, с. 152–176; № 10, с. 149–174; № 11, с. 162–193; № 12, с. 168–183;
- Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола / под ред. В. Бонч-Бруевича. СПб., 1908. Вып. I. 314 с.
- Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядчества / под ред. В. Бонч-Бруевича. СПб., 1910. Вып. III. 311 с.
- Шевців, Г. (2025). Про автобіографічне письмо епохи Середньовіччя. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 218–223.

References:

- Balykhyn, F. (1908). Kratkaia avtobyohrafiya presvytera-propovednyka evanhelskykh khrystyan – baptystov Federa Prokhorovycha Balykhyna [A Brief Autobiography of Evangelical Christian Baptist Presbyterian-Preacher Feder Prokhorovich Balikhin]. Rostov na Donu, 8 s. [in Russian].
- Baptyst. №2. Fevral, 1908. S.22 «Yz zapysok ssylnoho» [From the notes of an exile], [in Russian].
- Baptyst. №5. Noiabr, 1907. S.21 «Pysmo A.Y. Romanenko» [Letter to A.I. Romanenko], [in Russian].
- Bogolyubov, D. (1945–1946). Lyubopitnii sektantskii tip (po avtobiografii T.A.Zaitsa) [A curious sectarian type (based on the autobiography of T.A. Zaitz)]. *Bogoslovskii vestnik [Theological Bulletin]* № 1 (n. s. 13). S.195–200. [in Russian].

Bogolyubov, D. (1909). Religiozno-obshchestvennie techeniya v sovremennoi russkoi zhizni i nasha pravoslavno-khristianskaya missiya: (Ryad kritiko-apologet. st.) [Religious and social currents in contemporary Russian life and our Orthodox Christian mission: (A series of critical-apologet. art.)]. SPb, 358, [1] s. [in Russian].

Bonch-Bruevich, V. (1902). Presledovanie baptistov yevangelicheskoi sekty [Persecution of Baptists of the evangelical sect]. Christchurch, 84 c. [in Russian].

Dunaenko, F. (1971). Virnyi do kintsia [Loyal to the end]. Z rosiiskoi movy pereklav M. Podvorniak. Vinnipeg – Chikaho: Nakladom Khrystyianskoho Vydavnytstva «Doroha Pravdy». 80 s. [in Ukrainian].

Zapiski Timofeya Zayatsa [Notes by Timothy Zayats], [Per. s ukr. i red. A. Chertkovoï i N. Guseva. Predisl. A. Chertkovoï]. Golos minuvshogo [The voice of the past] №8–12. 1913. № 8, s. 152–176; № 10, s. 149–174; № 11, s. 162–193; № 12, s. 168–183 [in Russian].

Materiali k istorii i izucheniyu russkogo sektantstva i raskola [Materials to the history and study of Russian sectarianism and schism] / pod red. V. Bonch-Bruevicha. SPb., 1908. Vip. I. 314 s. [in Russian].

Materiali k istorii i izucheniyu russkogo sektantstva i staroobryadchestva [Materials to the History and Study of Russian Sectarianism and Old Believership] / pod red. V. Bonch-Bruevicha. SPb., 1910. Vip. III. 311 s. [in Russian].

Shevtsiv, H. (2025). Pro avtobiohrafichne pysmo epokhy Serednovichchia [On autobiographical writing in the Middle Ages]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues of the Humanities]. Drohobych, 218–223 [in Ukrainian].